

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Een ander Nederland vergt nieuw rentmeesterschap

De bevolkingskrimp die vanaf 2035 structureel zal worden en die nu al manifest is in grote delen van het land, zal Nederland structureel veranderen. We zullen op nieuwe manieren stad en land moeten beheren ten behoeve van de solidariteit met toekomstige generaties.

.....
 door *Leo Klinkers, Jan Prij & Harrie Verbon*

Leo Klinkers is bestuurskundige en werkzaam bij het kenniscentrum voor Bevolkingsdaling en Beleid, Harrie Verbon is hoogleraar Openbare Financiën aan de Universiteit van Tilburg & Jan Prij is redactiesecretaris van cdv.

VAN GROEI NAAR KRIMP

We zijn niet ingesteld op nadenken over krimp, noch in economische noch in persoonlijke zin, laat staan binnen een tot voor kort ongedacht demografisch krimpperspectief. Krimp heeft negatieve associaties met achteruitgang, gebrek, verlies aan kracht. Wie denkt er nu aan krimp bij carrière, huis of toekomstperspectieven? Maar nu de financiële crisis iedereen in zijn belangen dreigt te raken, lijkt het denken in termen van groei al even problematisch geworden. Achter groei kunnen ook zeepbellen schuilgaan en scheefgegroeide verhoudingen. Misschien dat de financiële toestand in de wereld ons de ogen opent voor de notie dat het groeidenken niet langer vanzelfsprekend is, zeker niet als het gaat om demografische ontwikkelingen.

Tot op heden heerst in het politieke denken een groeilogica: politieke besluiten worden genomen met het oog op de verwachting dat de bevolking zal blijven toenemen. Dit gaat botsen met een nieuwe trend, namelijk die van bevolkingskrimp. In verschillende rapporten wordt erop gewezen dat deze trend van wezenlijk andere aard is dan ontgroening en vergrijzing, en dat hij zich voor het eerst in de geschiedenis van de aarde als

structureel verschijnsel voordoet: overal in de wereld gaat (de groei van) de bevolking afnemen, anders dan door oorlogen of ziekten.¹

In veel gebieden in Nederland, maar ook in de rest van de wereld en in Europa, is de krimp al meer of minder ingezet. De bevolkingsdaling speelt voor heel Nederland vanaf 2035, maar is al begonnen in bijvoorbeeld Zuid-Limburg, de Achterhoek, Oost-Groningen en Zeeland, gebieden die fors in de min zitten. In Zuid-Limburg neemt tot 2025 de bevolking met zo'n 75.000 mensen af, wat nu al een enorme transformatieopgave met zich meebrengt (zie bijvoorbeeld het interview met de burgemeester van Heerlen in deze CDV).

EEN KLEINE GREEP UIT DE VRAGEN EN DILEMMA'S

De bevolkingsdaling stelt belangrijke vragen aan politiek en bestuur. Wanneer en in welke mate krijgt Nederland hiermee te maken? Welke beleidsdossiers gaat dit raken? Hoe zijn we hierop voorbereid? Welke politieke reacties zijn denkbaar op de bevolkingskrimp en welke zijn adequaat? Hebben we te maken met een doemscenario of zitten er juist kansen en mogelijkheden in? Hoe verklaren we de daling van de bevolkingsomvang? Is deze terug te voeren op een welvaartsverschijnsel of duidt zij ook op een sombere geestesgesteldheid, omdat het mensen letterlijk aan zin ontbreekt om zich voort te planten? Zijn er in deze trend markante verschillen tussen Nederland en andere landen, tussen Europa en andere werelddelen? Is de trend omkeerbaar, al dan niet door beleid, en zo ja, is dat dan wenselijk?

Bevolkingskrimp stelt ons voor intrigerende dilemma's, waarin christendemocratische idealen als rentmeesterschap, gespreide verantwoordelijkheid en solidariteit in het geding zijn. De nieuwe, ongekende problemen die bevolkingskrimp met zich meebrengt, vergen nog niet eerder beproefde oplossingen. In dit vraagstuk houdt het rentmeesterschap de verantwoordelijkheid in op deze oplossingen te anticiperen, opdat komende generaties een leefbare wereld erven. Die noodzaak is des te klemmender met het oog op de solidariteit met deze generaties. Het beginsel van gespreide verantwoordelijkheid dwingt evenzeer nu al tot bezinning over de gewenste rolverdeling tussen overheid, particulier initiatief en burgers in een wereld waarin de demografische trend tegengesteld is aan de ontwikkeling die we sinds mensenheugenis gewend zijn.

Naast de druk die vergrijzing zet op het financiële draagvlak van de verzorgingsstaat, heeft de krimp van de bevolking een dimensie. Hoe pakken we dat op in het licht van de noodzaak de arbeidsparticipatie van ouderen en vrouwen te verhogen? Anderzijds biedt de bevolkingskrimp ook kan-

sen. De milieudruk kan minder worden, evenals de druk op de woningmarkt of op het wegennet. Ook komt hierdoor mogelijk het perspectief van een meer ontspannen samenleving in het vizier. Het pleidooi van minister Rouvoet om vrouwen te stimuleren meer kinderen te baren, heeft dit thema enige tijd in het nieuws gebracht. Dat heeft in het politieke circuit belangstelling gewekt voor de vraag of een kindvriendelijker gezinspolitiek nodig en mogelijk is. Een vraag die ook speelt voor de kansen om met meer immigranten de structurele daling van de omvang van de bevolking te stoppen of te vertragen. Hier spelen dus vragen van politieke opportuniteit enerzijds, en van haalbaarheid in de praktijk anderzijds.

Minder politiek beladen, maar daarom niet minder van belang, zijn de vele observaties die naar voren komen als men de consequenties van de bevolkingskrimp doordenkt voor woningbouw, aanleg infrastructuur, bouw van kantoren en bedrijventerreinen, of voor de noodzaak tot slopen en herbouw in een andere kwaliteit. Bevolkingskrimp vergt een nieuwe visie op de ruimtelijke inrichting. Andere vraagstukken die zich aandienen betreffen wijzigingen in sociaal gedrag, de beschikbaarheid van arbeid vanuit de potentiële beroepsbevolking, de druk op milieu en natuur, de economie van het midden- en kleinbedrijf, het op peil houden van voorzieningen (met name in kleine kernen), de waarde van het vastgoedbestand, de financiële positie van gemeenten, het vasthouden van voldoende gekwalificeerd overheidsperoneel, de eventuele noodzaak van nieuwe gemeentelijke herindelingen, de houdbaarheid van financiële systemen (zoals de bekostiging van het onderwijs) die op groei zijn gebaseerd. Dit is maar een kleine greep uit het geheel aan aspecten dat politieke en beleidsmatige aandacht verdient.

REACTIES OP KRIMP

De eerste mogelijke reactie kan het ontkennen of negeren van het probleem zijn. In plaats daarvan kan men juist ageren tegen krimp en proberen de gevolgen door vormen van bevolkingspolitiek op te vangen. Een derde mogelijke reactie komt neer op het faciliteren en accommoderen van de bevolkingskrimp.²

Negeren

De algemene indruk is dat nationale beleidsmakers en planologen de bevolkingskrimp negeren. Dat stelt ook CDA-Kamerlid Bas Jan van Bochove in dit nummer van CDV.

Veel planologen weten wel dat omstreeks 2035³ de bevolkingsdaling voor het hele land structureel zal zijn, maar blijven niettemin uitgaan

van groei tot dat moment. Daarmee gaan ze voorbij aan het feit dat in de komende vijftien jaar 270 van de 443 gemeenten in de min zitten. Niet rekening houden met krimp betekent veelal het uitlokken van verkeerde vormen van concurrentie, ten koste van belastinggelden.⁴

Negeren is dus geen goede optie, omdat wij dan problemen voor ons uitschuiven en dus uiteindelijk over ons afroepen.

Ageren/verzetten

Een verzetsreactie tegen bevolkingskrimp kan zijn dat gemeenten, regio's, provincies en zelfs landen gaan concurreren om aantallen inwoners en arbeidskrachten. Een actieve bevolkingspolitiek, met stimulansen voor geboorte en/of immigratie, is een andere mogelijkheid om de trend te keren. In de praktijk zien we vooral de eerste vorm een opmars maken in Europa. Zo hebben Frankrijk en de Scandinavische landen een kindvriendelijke politiek.

Aanpassen

Wie aanvaardt dat bevolkingskrimp een onafwendbaar gegeven is, moet de vraag onder ogen zien of het mogelijk is een zinvolle aanpassingsstrategie te bedenken. Veel bijdragen in de bundel, behoudens de auteurs die het vraagstuk van bevolkingspolitiek expliciet in hun beschouwing meenemen, zitten op die lijn. De auteurs vragen zich af wat er nodig is om optimaal op de bevolkingsdaling te kunnen inspelen.

KRIMP: POSITIEF OF NEGATIEF PERSPECTIEF?

De achterliggende vraag is veelal: is het erg dat we te maken krijgen met een krimpende bevolking? Hierbij zijn minstens twee voor de hand liggende reacties denkbaar. De eerste biedt een negatief vooruitzicht. Bevolkingskrimp zou voortkomen uit de benauwde geestesgesteldheid van een land. Het ontbreekt mensen letterlijk aan zin om zich voort te planten. Het voortbestaan van een cultuur, komt hiermee in het geding. Van Valéry Giscard d'Estaing, oud-president van Frankrijk, is de volgende uitspraak opgetekend: 'Een maatschappij die niet langer in staat is de generaties te vervangen, is een gedoemde maatschappij.'⁵

In het artikel van Eberstadt in deze bundel is een soortgelijk cultuurpessimistisch geluid te horen, waarbij de jonge, vitale en multiculturele Verenigde Staten staan tegenover een Europa dat oud en versleten en naar binnen gekeerd zou zijn. Het gebrek aan geestelijke en morele oriëntatiebronnen die dit continent juist veerkracht en dynamiek zouden kunnen geven, speelt volgens hem het grijs geworden Europa parten.

Een krimpende bevolking roept een beeld op van een maatschappij die leeft in het verleden en niet meer vooruitgaat, terwijl groei vaak wordt geassocieerd met levendigheid, vooruitgang en economische ontwikkeling.

De geestesgesteldheid die tot bevolkingskrimp zou hebben geleid, kan dus negatief worden geduid. Ook de gevolgen van bevolkingskrimp zou men negatief kunnen beoordelen. Bevolkingskrimp zal leegstand met zich meebrengen en daarmee een inzakkende woningmarkt. Er zullen verhoudingsgewijs meer ouderen dan jongeren zijn, waardoor er een zware concurrentie om arbeidskrachten kan ontstaan tussen zorgsector en bedrijven. Als deze strijd over prioriteiten op de markt zal worden uitgevochten, is de kans groot dat minvermogende ouderen het onderspit zullen delven.

Anderen zien de gevolgen van krimp als een bevrijding of een verlichting van de files, de milieuproblemen of de overbevolking. In de jaren zestig van de vorige eeuw waarschuwde de Club van Rome voor de destructieve samenhang tussen de vijf trends van bevolkingsgroei: achterblijvende voedselproductie, industrialisatie, uitputting van de natuurlijke hulpbronnen en vervuiling. Nog steeds zijn de milieuproblemen enorm. Vanuit dat perspectief zou, spiegelbeeldig, bevolkingskrimp op wereldschaal een welkom verschijnsel kunnen zijn.

De Raad van Economische Adviseurs stelt in een advies (2006) dat 'de angst voor bevolkingskrimp dan ook enigszins hypocriet aandoet. De politieke discussie werd na de oorlog juist beheerst door de angst voor overbevolking. De zorg om overbevolking keerde terug in de jaren zeventig toen de staatscommissie bevolkingsvraagstukken een rapport publiceerde waarin werd aangegeven dat voor voorgezette welvaartsgroei een voortdurende bevolkingsgroei zeker geen voorwaarde was'.⁶ Bevolkingskrimp (en verkleining van de bevolking) en vergrijzing (een veranderende samenstelling van de bevolking) zijn volgens de REA in een notendop 'het succesverhaal van emancipatie, innovatie en keuzevrijheid'⁷ en als zodanig een verborgen zegen waarop we zo goed mogelijk onze toekomstige arbeidsmarktarrangementen moeten aanpassen. Geboortestimulerende maatregelen en immigratie als instrumenten om deze demografische trends te keren, zijn in hun ogen overmoedige en ongewenste beleidsalternatieven.

DE ZIN EN ONZIN VAN BEVOLKINGSPOLITIEK

Het zal duidelijk zijn dat beide visies leiden tot diametraal tegenovergestelde standpunten over bevolkingspolitiek. Degenen die krimp positief duiden, moeten niets hebben van bevolkingspolitiek. Volgens degenen die krimp als een negatief verschijnsel interpreteren, zou bevolkingspolitiek

daarentegen kunnen helpen om de negatieve trend van krimp te keren of de effecten ervan te verzachten.

De discussie over bevolkingspolitiek, voor zover die wordt geassocieerd met stimulering van het aantal nieuw geboren kinderen door de overheid, is beladen. Dat bleek ook weer in reacties op de suggesties van Rouvoet. Al in het begin van de vorige eeuw werd bevolkingspolitiek betiteld als een ‘ruifpaardenstelsel’ of een systeem van ‘fokpremies’ (zie Janssens in deze uitgave). Over de effecten van financiële stimulansen op het aantal kinderen per gezin bestaan twijfels. In Frankrijk (zie de bijdrage van Paul-Kleis Jager) is de kinderbijslag vooral genereus voor grote gezinnen. Daar blijkt de bevolkingsgroei hoger dan in landen als Duitsland en Italië. Maar ondanks die financiële stimulansen blijft ook in Frankrijk de natuurlijke aanwas onder het vervangingsniveau van gemiddeld 2,1 kind per vrouw. In de VS is het geboortecijfer hoger dan in Europa, maar dit kan evident niet worden verklaard door genereuze financiële regelingen voor gezinnen, want die bestaan nauwelijks in de VS. Dit roept de intrigerende vraag op waarom in sommige landen of samenlevingen gemiddeld meer kinderen ter wereld komen dan in andere samenlevingen. Volgens de bijdrage van Eberstadt in deze bundel ligt de verklaring hiervoor in niet-materiële factoren als optimisme en vaderlandsliefde.

Een evident aanwijsbare oorzaak van de afname van het kindertal in het oude Europa ten opzichte van andere delen van de wereld⁸, is dat niet alleen de directe kosten, maar ook en vooral de indirecte kosten van kinderen flink zijn toegenomen. Bij indirecte kosten moet worden gedacht aan het inkomen dat wegvalt als een ouder zijn baan opzegt om de kinderen te kunnen verzorgen. Deze kosten zijn onder meer gestegen doordat vrouwen hoger zijn opgeleid en beter gekwalificeerde en hoger betaalde banen bemachtigen. Het is niet toevallig dat hoog opgeleide vrouwen het krijgen van kinderen langer uitstellen en minder kinderen krijgen dan minder opgeleide vrouwen. Dit gegeven biedt aanknopingspunten voor een ander soort bevolkingspolitiek, waarbij de arbeidsmarkt beter wordt ingericht om de combinatie van arbeid en zorg voor kinderen te vergemakkelijken. Hierover gaan de bijdragen van Janssens, Verbon en Bovenberg.

PROBLEMEN IN DE OVERGANG

In de overgang naar de fase van bevolkingskrimp wordt een hogere arbeidsparticipatie des te noodzakelijker, wat een zware wissel zal trekken op gezinnen. Hierbij moet worden bedacht dat bij toenemende welvaart voor jonge gezinnen er eerder een grotere vraag naar meer tijdsbesteding met het gezin zou kunnen ontstaan, conform de trend van de afgelopen

vijftig jaar dat we in totaal minder arbeidsuren zijn gaan werken.⁹ Dit zou de spanning op de arbeidsmarkt verder vergroten.

Voor de woningmarkt betekent krimp op zijn minst een kwalitatieve verandering van de vraag naar woningen. Dit kan, vooral doordat ook de samenstelling van de bevolking verandert, leiden tot allerlei onbedoelde en wellicht onverwachte herverdelingen van vermogen, zoals van oudere woningbezitters die de waarde van hun woning zien dalen door de krimp, naar jongere starters op de woningmarkt die juist goedkoop een nieuwe woning kunnen verwerven. Dergelijke effecten op de woningmarkt kunnen tot heftige economische reacties leiden.

Op bestuurlijk niveau levert de bevolkingskrimp coördinatieproblemen op en kan hij overinvesteringen uitlokken. Krimp zet bovendien de ruimtelijke ordening onder extra spanning en levert omvangrijke financieringsproblemen op. Over de ernst van de problemen in de transitiefase denken de auteurs in deze bundel verschillend. Beets heeft oog voor de voordelen van een kleinere bevolking en ziet geen mogelijkheden voor het beleid om de vruchtbaarheid te beïnvloeden. Hartog meent dat krimp geen probleem zal zijn, maar voortgaande bevolkingsgroei wel, omdat de grond voor economische en recreatieve doeleinden dan schaarser wordt. Dit gaat ten koste van het welvaartschepende vermogen van de economie. Van Praag echter ziet omvangrijke negatieve effecten van een transitie naar een kleinere bevolking. Hij verwacht een overschot aan kapitaal en andere productiemiddelen en een tekort aan werkenden om de ouderen te verzorgen. De beroepsbevolking vergrijsst in de transitiefase en ook dat zal een rem op innovatie en dus welvaartscreatie zetten.

RENTMEESTERSCHAP NIEUWE STIJL

Meer nog dan bevolkingskrimp te negeren, of er juist met vormen van directe sturing en bevolkingspolitiek tegen te ageren, lijkt het vanuit christendemocratische visie verstandig te kijken hoe we op de verschijnselen kunnen anticiperen. Daarbij moeten we uitkijken voor de valkuil van een min of meer technocratische discussie. De essentiële vraag is vanuit welke waarden we de krimpdiscussie zouden moeten voeren.

Wanneer we alleen vanuit een bestuurlijk perspectief naar de problemen van krimp kijken, is te verwachten dat discussies over bestuurlijke indelingen of omvangrijke sloopprogramma's nieuwe impulsen krijgen, zoals Derks c.s. onder meer stellen. De verleiding is dan groot om die discussie over de hoofden van mensen en hun gemeenschappen te voeren, wat ervaringen in de Groningse buurtschap Ganzedijk duidelijk maken.¹⁰ Van boven opgelegde plannen moeten met de nodige argwaan worden beke-

ken. Ook bestuurlijke discussies moeten vanuit het primaat van de samenleving worden gezien.¹¹

Men kan wel stellen dat de krimp van de bevolking en haar veranderende samenstelling (vergrijzing en ontgroening) enorme omslagen betekenen.

De veranderende demografie is daarom ook niet zozeer een financieel-economisch probleem, als wel een vraagstuk van de inrichting van de samenleving dat om nieuwe arrangementen vraagt

De veranderende demografie is daarom ook niet zozeer een financieel-economisch probleem, als wel een vraagstuk van de inrichting van de samenleving dat om nieuwe arrangementen vraagt.

Lees de discussie tussen Verbon en Bovenberg over de toekomstige inrichting van een arbeidsmarkt met hoogopgeleide vrouwen. Een vergelijkbare discussie kan men voeren over vergrijzing. Waar moet de focus liggen bij de vraag hoe we

het potentieel van ‘grijze’ arbeidskrachten het best kunnen inzetten?

Wat betreft de bevolkingskrimp doen zich vergelijkbare vragen voor. Ten minste lijkt duidelijk dat de huidige ordeningsinstrumenten zich vooral richten op groei en niet op krimp en dat een uniforme beleidsvisie voor het hele land nog steeds sturend is voor de woningmarkt en de ruimtelijke ordening. Dit is niet toekomstbestendig. Er zal dus in het andere Nederland dat gaat ontstaan, dringend behoefte komen aan differentiatie met een bijpassend instrumentarium.

Vanuit christendemocratische optiek zijn groei en krimp als zodanig geen goede criteria om ontwikkelingen te beoordelen, of het nu gaat om de eenzijdige focus op economische groei of om de beoordeling van de demografische opgave. Liever dan de discussie te reduceren tot aantallen en cijfers en vraagstukken van efficiëntie, zal de vraag moeten zijn hoe we, gegeven de verschillen, in demografische ontwikkelingen omgaan met wat onze cultiveringopdracht heet. Deze opdracht vloeit voort uit de zorg voor de schepping en de oproep tot rentmeesterschap. Het is duidelijk dat deze taak ons voor forse maatschappelijke investeringsopgaven stelt. Dit zijn wij verplicht aan de toekomstige generaties.

Wat kunnen we uit dit alles concluderen? Ten eerste dat bevolkingskrimp ten onrechte niet op het netvlies van landelijke politici en adviseurs staat. Men is geneigd om te problemen te negeren doordat men nog van top tot teen op groei is ingesteld. Ook worden de problemen in de randgebieden niet goed gezien, waarschijnlijk als gevolg van de overwegend

randstedelijke oriëntatie van het bestuur. Een visie op politiek en bestuur in tijden van bevolkingskrimp vergt een langetermijnhorizon, en die is niet bevorderlijk is voor het vasthouden van de politieke aandacht.

Gegeven de manifeste overgangsproblemen die nu al spelen (in termen van financiering van voorzieningen, coördinatieproblemen, spanningen in de ruimtelijke ordening en nieuwe politieke vragen die daarmee samenhangen), is politieke aandacht voor dit probleem wel nodig. En dat is de tweede constatering.

Het is wellicht een goede gedachte om naar het voorbeeld van de Delta-commissie onder leiding van oud-minister Cees Veerman, een onafhankelijke commissie van deskundigen op te dragen de gevolgen van de bevolkingsdaling en het beleid dat daarvoor nodig is, in beeld te brengen.¹² De ervaringen van zo'n externe commissie kan de omslag in denken bewerkstellingen die nodig is (zie ook het interview met Van Bochove).

De voor u liggende uitgave *Krimpen zonder klein te worden* suggereert dat Nederland anders en sterker te voorschijn kan komen uit de krimp, als we op tijd inzien hoe belangrijk en essentieel deze nieuwe, ongekende trend is.

Noten

- 1 Tegen 2075 is op wereldschaal de bevolkingsgroei voorbij en gaat de bevolkingsomvang, naar verwachting dan circa 9,2 miljard, langzaam in omvang dalen. (www.bevolkingsdaling.nl)
- 2 In de bundel onderscheiden Derks c.s. nog meer fasen, die zij vergelijken met een rouwproces.
- 3 De voorspelling van de top is overigens zeer gevoelig voor kleine veranderingen in fertiliteit, mortaliteit en migratie en kan dus ook een aantal jaren later liggen.
- 4 Zie bijvoorbeeld de bijdrage van Femke Verwest c.s. in deze bundel.
- 5 Geciteerd door Harry van Dalen in: 'Vergrijzing, krimp en de stille opmars van bevolkingspolitiek, *Demos*, jaargang 20, september 2004, pp. 57-61; p. 60.
- 6 Advies van de Raad voor Economische Adviseurs (REA) 'Vergrijzing is een verborgen zegen', 2006/3., p. 4-5.
- 7 Ibid. p.1.
- 8 Vooral in veel niet-westerse landen is nog sprake van een substantieel jongerenoverschot. Zie hiervoor de bespreking in deze uitgave van het boek 'Zonen grijpen de wereldmacht' door Hans Achterhuis.
- 9 Zie Robert Al en Robert Selten, *Nederlanders zijn minder gaan werken*, CBS, 2004.
- 10 Er waren plannen voor sloop' van de buurtschap Ganzedijk in verband met de krimpende bevolking. Hierop protesteerden de bewoners fel en volgde een retirade van het gemeentebestuur.
- 11 Zie ook de CDV-uitgave *Thorbeckse Twisten* (lente 2007), waarin hierover volop discussie wordt gevoerd.
- 12 Zoals we in de jaren zeventig van de vorige eeuw de Commissie Muntendam hadden die zich boog over de problemen van de voortgaande bevolkingsgroei, vergt deze tijd een commissie die het tegenovergestelde probleem behandelt.